

Kutsal mekânın dönüşümü: Göbekli Tepe örneği

Transformation of the sacred space: The case of Göbekli Tepe

Elif Başçı^{a*} İsmail Kervankıran^b

^aSüleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Bölümü, Isparta, Türkiye.

^bSüleyman Demirel Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Isparta, Türkiye.

ORCID: E.B. 0000-0003-0573-2350; İ.K. 0000-0001-9202-7320

BİLGİ/INFO

Geliş/Received: 14.05.2023

Kabul/Accepted: 01.12.2023

Anahtar Kelimeler:

Kutsal Mekân
Göbekli Tepe
Mekânın Sekülerleşmesi
Kutsal Coğrafya

Keywords:

Sacred Space
Göbekli Tepe
Secularization of Space
Sacred Geography

*Sorumlu yazar/Corresponding author:

(E. Başçı) elifbasci4632@gmail.com

DOI: 10.17211/tcd.1298650

Atf/Citation:

Başçı, E., & Kervankıran, İ. (2023). Kutsal mekânın dönüşümü: Göbekli Tepe örneği. *Türk Coğrafya Dergisi* (84), 187-198.
<https://doi.org/10.17211/tcd.1298650>

ÖZ/ABSTRACT

Bu çalışmada Göbekli Tepe örneğinde kutsal mekânın yaşadığı dönüşüm ele alınmıştır. Araştırma için nitel bir çalışma yöntemi takip edilerek, Göbekli Tepe etrafındaki yedi yerleşmede (Örencik, Derman, Sarışeyh, Küçük İstanbul, Orta Ören, Seyrantepe, Göktepe) yaşayan yerli halk ile görüşmeler yapılmıştır. Görüşmeler sonucunda, Göbekli Tepe'nin adının nesilden nesile devredildiği ve buranın kutsal bir mekân olarak kullanıldığı, burada kutsal mekân anlayışına uygun olarak "kabir, dilek ağacı, sarnıç" sembollerinin yaygın olduğu ve bu inançtan dolayı birçok insanın Göbekli Tepe'ye ziyarete geldiği belirlenmiştir. Keşfedilmesiyle birlikte Göbekli Tepe'de birçok değişiklik yapılmış ve bunlar içerisinde en önemli olanlardan biri kutsal bir mekân olarak kullanılan Göbekli Tepe'nin keşif sonrasında geçmişi ile bağının koparılarak turistik amaçlı gösteri mekânına dönüşmesidir. Ayrıca Göbekli Tepe çevresinde yaşayan yerli halkın keşif öncesinde yaptıkları dini ritüelleri keşifle birlikte yapamaz hale gelmesi, yüzyıllardır aktarılan somut olmayan mirasın gittikçe unutulmasına neden olmaktadır. Sonuç olarak bu çalışma, mekânın kutsallığının turist bakışına dönüştürülmesiyle Göbekli Tepe'nin hafızasını ve somut olmayan kültürel mirasını kaybetme tehlikesi yaşadığını ileri sürmektedir.

This study examines the transformation of sacred space in the case of Göbekli Tepe. Following a qualitative research method, interviews were conducted with local people living in seven settlements around Göbekli Tepe (Örencik, Derman, Sarışeyh, Küçük İstanbul, Orta Ören, Seyrantepe, Göktepe). The semi-structured interview form was applied to 33 participants through purposive sampling. As a result of the interviews, it was found that the name of Göbekli Tepe has been passed down from generation to generation and that it is used as a sacred space, that the symbols of "tomb, wishing tree, cistern" are common here in accordance with the understanding of sacred spaces, and that many people come to visit Göbekli Tepe because of this belief. Many changes have been made to Göbekli Tepe since its discovery, and one of the most important is that Göbekli Tepe, which was used as a sacred site, was separated from its past after its discovery and turned into a tourist show space. In addition, the fact that the local people living around Göbekli Tepe are no longer able to perform the religious rituals they used to perform before the discovery of the site means that the intangible heritage that has been passed down for centuries is gradually being forgotten. As a result, this study argues that Göbekli Tepe is in danger of losing its memory and intangible heritage as the sanctity of the site is transformed into a tourist attraction.

Extended Abstract

Introduction

Göbekli Tepe has been studied from various angles, including its archaeological features, history, architecture, and more. These studies contain significant information about the mystery and structure of Göbekli Tepe. However, one of the most striking aspects of Göbekli Tepe, following its discovery, is the change in its spatial meaning. Those who shaped the area in this pattern transformed Göbekli Tepe, distancing it from its original function and making the area popular. As a result, after the discovery of Göbekli Tepe, it was shaped within a process of spatial change and positioned within a dynamic area that continuously changed spatially. This positioning led to restrictions on the use of the area by the local people, who had previously considered Göbekli Tepe as a sacred space for worship and had maintained it until the discovery process.

Sanctity of Space and Secularization of Sacred Space

Regarding the production of area, there is a clear conflict among the producers, recipients, and users. The main characters of this conflict are the local people and newcomers. The attempt by the local people to distance themselves from the area after the discovery has revealed some problems. The primary motivation of this study is to examine the transformation of Göbekli Tepe, which has been used as a sacred area for years, into a show space through re-production and to create awareness about the spatial aspects of the problems experienced with the local people during the planning process.

Data and Method

In addition to theoretical studies of sacred space and its transformation, there has also been an increase in field studies, which have allowed us to delve deeper into the meanings attributed to space (Connerton, 2018; Cooper, 1992; Dereli, 2021; De Villard, 2012; Ghulyan, 2017a; Gültekin, 2014; Henderson, 1993; Lefebvre, 2014; Uçar, 2019; Urry, 2015; Arslan, 2014; Duymaz & Şahin, 2008; Gültekin, 2020; Jett, 1992; Kervankıran vd., 2021). In this study, a qualitative method was used, allowing for an in-depth examination of the meanings assigned to area. The in-depth analysis of the thoughts of individuals who are knowledgeable about the culture of the region, through interviews, is crucial in revealing the depth of the meanings assigned to the area. The criterion sampling method was used to determine the study group. This type of sampling falls under purposive sampling. When determining the criterion sampling, a criterion prepared by the researcher can be used, or a previously prepared criterion can be preferred. (Baş & Akturan, 2017). For this study, the criterion was set as participants (locals) who have lived in the region for many years. A total of 41 people were reached using the criterion sampling method, but the responses of 33 people formed the data for the research.

Results and Discussion

According to the responses given by the participants, the sub-themes generally indicate that the area is visited for religious purposes and is used to seek healing (hoping for help from Göbekli). Although they did not know to whom the graves in the

area belonged, the attribution of sacredness to this space, the sacrifice of their animals around this space and their practices within the framework of the sacredness attributed to the area are some of the sub-themes. These sub-themes can be seen as indicators of the spiritual value attached to the area by the participants. The local people saw the tombs, the cistern, and the wishing tree on the hill as evidence of the sacredness of Göbekli Tepe because they have regarded the area as sacred since their ancestors and have used it as such. This trio of symbols is proof for them that Göbekli Tepe is sacred. However, the local people have stated that they do not need any evidence for their beliefs in the area, and their commitment is related to the inheritance passed down from the past, not what is under Göbekli. Participants often emphasised the changes that have taken place in the area since the discovery of Göbekli Tepe, pointing out that the ancient sanctity of the area has been replaced by a modern appearance and opened up to tourism. According to some participants, Göbekli, which was once a space of worship, has become a space of popularity. Participants have stated that the cafe-style spaces built around the area have damaged the sanctity of the area, undermined their beliefs, and changed the purpose of the area. Among the changes made, it was mentioned that the entrance fee to Göbekli Tepe was uncomfortable. Local people complained that they couldn't go to the area because of the entrance fee.

Capitalist production processes restructure areas as spaces where goods and services are compared, evaluated, visually consumed, purchased, used and reconstructed as centres of consumption. As a result, spaces can actually be consumed; what people find meaningful about a space (history, buildings, culture, literature, environment) is used, reduced or consumed over time. This process of consumption creates a series of contradictions and uncertainties in the relationship between area and consumption. (Urry, 2015). Along with the transformed area, the whole world recognised Göbekli Tepe as a temple discovered through excavation. However, even most visitors who come here for tourist purposes are unaware that Göbekli Tepe once housed the production of a sacred area passed down through generations. On the other hand, for the local people who live there, Göbekli Tepe is a space that embodies elements of historical memory and identity that they continue to experience. (Kervankıran, vd., 2021). However, with the reproduction process, a dual and contradictory situation has emerged in Göbekli Tepe; on the one hand, the expectation that this area will be better preserved and offer a better future for the local people as Göbekli Tepe is uncovered, recognised and popularised; on the other hand, the idea that Göbekli Tepe will be transformed into a tourist area based on the loss of its original essence, commodification and visual consumption. The key question in this important discussion is how a space can be used both as a show space and as a sacred space.

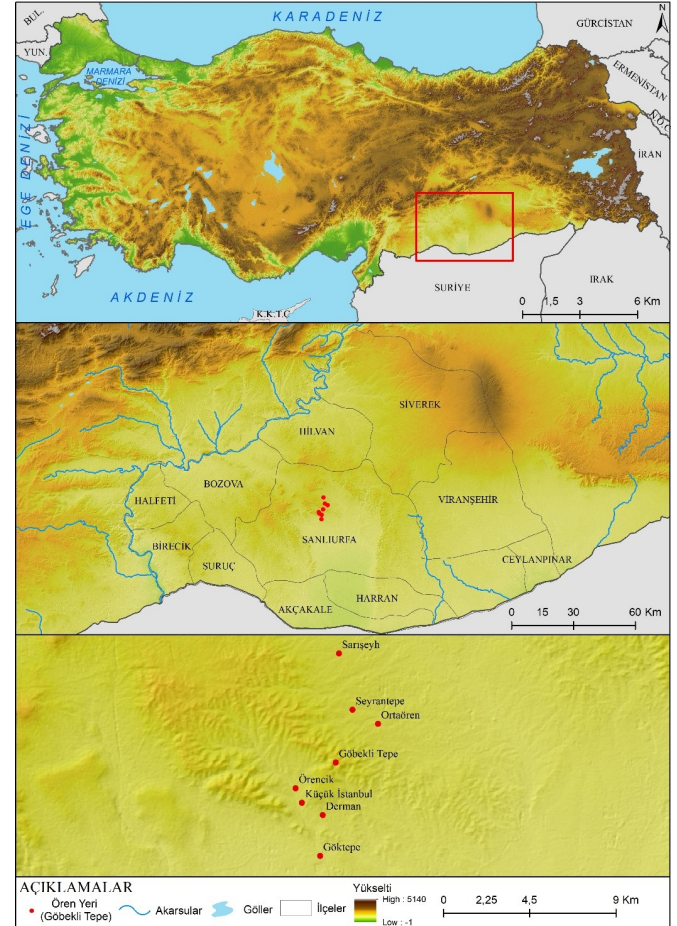
1. Giriş

Bu çalışmada, Neolitik Döneme ait bir inanç merkezi olan Göbekli Tepe'nin (Schmidt, 2007) keşfedilme süreci, bölge insanının keşif öncesinde ve sonrasında Göbekli Tepe'ye yükledikleri anlamlar, keşif süreci sonrasında Göbekli Tepe'nin kutsal mekândan gösteri mekânına nasıl dönüştüğü ve hangi süreçlerden geçtiği ele alınmaktadır. Mevcut bulgulara göre inanç merkezi

olarak inşa edilmiş olan Göbekli Tepe, belli bir süre kutsal bir mekân olarak kullanıldıktan sonra anıtsal yapıların üzeri örtülmüş, uzun yıllar höyük halinde kalmıştır (Notroff vd., 2015). O günden günümüze kadar toprak altında kalan anıtsal yapılar korunurken bu anıtların üstündeki toprakta tarım ve hayvancılık gibi ekonomik faaliyetler devam etmiştir. Bu arada ritüellerin ve ayinlerin gerçekleştiği fiziksel alan ve inancın sembolü olarak inşa edilmiş anıtlar yaklaşık 10 bin yıl önce toprağa gömülmesine karşın mekânın kutsallığı ve ruhaniliği unutulmamış ve nesilden nesile aktararak günümüze kadar ulaşmıştır. 1994 yılında arkeolojik kazılar sonucu Göbekli Tepe'nin toprak altında korunmuş olan anıtsal yapıları ve kutsal alanı keşfedildi. Fakat Göbekli Tepe keşfedilmeden önce de toprağın altındaki anıtsal yapılardan habersiz bir şekilde bu bölgede yaşayan insanlar tarafından buraya ruhani anlamlar yüklenmişti ve bu mekânın kutsallığı biliniyordu. Dolayısı ile burası doğaüstü özelliklere ve güçlere inanılan kutsal bir mekân işlevi görüyordu. 20. yüzyılın sonlarında gerçekleşen keşif süreci, Göbekli Tepe'nin hem popüler olmasına hem işlevinin değişmesine hem de kutsal mekânın dönüşerek sekülerleşmesine¹ neden olmuştur. Bundan dolayı çalışmada, Göbekli Tepe'deki mekânsal dönüşüm süreciyle bu mekânı dışarıdan gelenler için şaşılacak otantik bir yer ve turistler için ise bir sergi alanı ve sahne olarak sergilemenin, Göbekli Tepe'yi koruma düşüncesinin önüne geçeceği tehlikesini öne sürüyoruz. Dolayısıyla Göbekli Tepe'de bu dönüşüm sürecinin hızlı yaşanmasının, keşifle birlikte ortaya çıkan bulguların yerel halkın inancında bazı şaşkınlıklar ve şoklar oluşturmasının ve bölgede yaşayan insanların mit ve semboller ile yücelttiği mekânın metalaşarak², sekülerleşerek, dünyevileşerek işlevinin kutsallıktan, ruhanilikten ve ulvilikten tüketim nesnesine ve gösteri aracına dönüşmesinin getirdiği sorunları incelemeye değer görüyoruz.

Göbekli Tepe, Türkiye'nin güneydoğusunda Şanlıurfa ilinin 15 kilometre kuzeydoğusunda yer alır (Harita 1). 15 metre yüksekliğinde ve 9 hektarlık alanı kaplayan höyük tamamen insan yapımıdır. Şu ana kadar keşfedilen en erken tarihlili insan yapımı kült mimarisi olan Göbekli Tepe, günümüzden yaklaşık 10 bin yıl önce bilinçli olarak toprakla doldurulmuş ve yükseltilmiştir. Son Buzul Çağının ardından, Çanak Çömleksiz Neolitik olarak adlandırılan dönemde avcı-toplayıcı gruplar tarafından inşa edilen bu anıtsal yapılar, çanak çömleğin ortaya çıkışından bile daha erken tarihlidir (Notroff vd., 2015). Bu yönüyle dünyadaki en büyüleyici kutsallık inancına sahip kült alanlarından biri olan Göbekli Tepe, kutsal ritüellerle ilgili kalıntıların yer aldığı yapay bir höyüktür. Göbekli Tepe'de yapılan mabetlerin de üzerinin insan gücü kullanılarak yığma toprak ile örtüldüğü anlaşılmaktadır. Göbekli Tepe'nin jeolojik yapısı itibarı ile çevresindeki tepelere göre en yüksek konumda olması, dolgunun başka bir yerden erozyonla gelip birikme olasılığını ortadan kaldırmıştır. Diğer kısımların yağmur ya da rüzgâr ile aşınıp sadece tepenin üzerindeki toprağın kalması da mümkün değildir. Çünkü dolgu yapılan toprak sert değil son derece yumuşak bir yapıdadır (Schmidt, 2007). Göbekli Tepe önce çakmaktaşı ve silah imal edenler tarafından maden artıkları ve moloz parçaları ile inşa edilmiştir. Kazılarda bulunan çok sayıda çakmaktaşı ve benzeri buluntular da bu duruma işaret etmektedir (Luckert, 2017). Göbekli Tepe'yi benzersiz yapan ve diğer dönem yapılarından ayrılan çarpıcı özelliklerden biri de bu yapının insan eliyle tasarlanıp inanç odaklı inşa edilmiş olmasıdır. Önceki dönemlerde yaşayan insanların ritüellerini mağara duvarlarına işledik-

leri ve doğal sığınakları tapınma yerleri olarak kullandıkları bilinmektedir. Göbekli Tepe'de insan eliyle yapılan sütunlar dönemi insanların inandıkları tanrıları, antropomorfik varlıklar olarak düşünmüş ve taşlara işlemiş olabileceğini göstermektedir. Bu durumun bir inanç sistemine işaret etmesi, bu kült alanının benzersiz yapılarıyla tarihteki yeri ve önemini altını çizmektedir (Çelik, 2017). Bu bulgular, Göbekli Tepe'nin 12 bin yıl öncesine kadar götürülebilen erken döneme ait bir kült alanı olabileceği ihtimalini güçlendirir (Schmidt, 2007).

Şekil 1. Çalışma alanının lokasyon haritası.

Figure 1. Location map of the study area.

Göbekli Tepe'nin bulunduğu arazi yıllardır o bölgede yaşayan halk tarafından kutsal bir inanç alanı olarak kabul edilmiş ve mekâna derin anlamlar yüklenerek ibadet yeri olarak kullanılmıştır. Bu durum Göbekli Tepe ile ilgili incelenmesi gereken detaylar olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca bu anlamda yapılan arkeolojik kazılar Göbekli Tepe'nin arkeolojik ve tarihi misyonu hakkında önemli bilgilere ulaşılmasını sağlamıştır. Kazılar buranın ilk yapılış nedeni ve günümüzde kullanımının hangi amaçlar doğrultusunda gerçekleşmiş olabileceği konusuna da ışık tutmaktadır. Kazılar sonrasında ise Göbekli Tepe'de farklı amaçlar için yeniden planlama süreci başlamıştır. Mekâna popülerlik katan bu düzenleme ve dönüştürme süreci, Göbekli Tepe'de çoklu mekânlar konusunu da tartışılır hale getirmiştir.

Göbekli Tepe'nin arkeolojik özellikleri, tarihi, turizmi, yerel halkın ötekileştirilmesi, teolojik özellikleri, mimarisi vb. birçok yönü ile araştırma konusu olarak çalışılmıştır. Bu çalışmalar mekânın özellikleri ve yapısı hakkında önemli bilgiler içermektedir. Bununla birlikte Göbekli Tepe özelinde kutsal mekânın dönüşümü sürecinde üreten-üretilen ve kullanıcılar eksenli bir sorun

¹Laiklik ve sekülerleşme kavramları gündelik dilde benzer yerlerde kullanılmasına karşın birbirinden farklı olan kavramlardır. Laiklik siyasi bir kavram olup devletin din ile ilişkisine dairdir. Fakat sekülerleşme, belli bir toplumda belli bir zaman dilimi içerisinde doğaüstü alanın yani dinin, dinimsi yapıların, halk inançlarının ve diğer tüm doğaüstü öğretilerin prestijlerinin ve gündelik yaşamı şekillendirme güçlerinin azalması demektir (Ertit, 2020). Bu sebepten dolayı çalışma boyunca sekülerleşme kavramının konuyu açıklamada daha uygun olduğunu düşünüyoruz.

²Bu konuda Şardağ & Kervankıran'ın (2022), metalaş(tır)ma ve mekânının yeniden üretimini Konya Mevlana Müzesi örneğinde ele alan çalışmasına bakılabilir.

olduğu görülmektedir. Keşifle birlikte yöre halkının mekândan uzaklaştırılmaya çalışılması bazı sorunları açığa çıkarmıştır.

Bu çalışmanın amacı, yıllardır kutsal mekân olarak kullanılan Göbekli Tepe'nin yeni bir forma, işleve ve görünüme dönüştürülerek gösteri mekânına geçiş sürecini ve bu süreçte yaşanan sorunları incelemektir. Bir diğer amacı ise keşif ile Göbekli Tepe'nin somut kültürel mirası açığa çıkmış ve haklı olarak bu yönü popüler olmasına neden olmuştur, fakat bölge insanının toprağın altında ne olduğunu bilmeden burayı kutsal görmesi, rutin ritüellerini yapmaları ve kutsallığından dolayı buraya olan ruhaniyetin ve inancın nesilden nesile devam etmesi konusu bir hayli ilginçtir ve incelenmeye değerdir. Yani Göbekli Tepe keşfedilmeden ve 12 bin yıl öncesine ait inanç merkezi olduğu fark edilmeden önce de bu bölgede yaşayan insanlar için bu arazi kutsal bir mekân olarak kullanılmaktaydı. Dolayısı ile, Göbekli Tepe'nin arkeolojik, tarihi, beşerî ve teolojik özellikleri şüphesiz çok önemlidir fakat Göbekli Tepe'de nasıl oluyor da somut kültürel miras yüzyıllardır toprağın altına gömülerek keşiften uzaklaşarak soyut kültürel miras nesilden nesile aktarılacak günümüz toplumlarına kadar ulaşabildiği konusunun araştırılması gerekir. Bu konunun sonuçlarının Göbekli Tepe literatürüne hem farkındalık oluşturacağını hem de katkı yapacağını düşünüyoruz. Dolayısı ile Göbekli Tepe'nin somut olmayan kültürel mirasının tartışıldığı bir çalışmada öncelikle, atalarından aktarılan mekânın kutsallığı inancını bilen, icra eden, saygı duyan ve kutsal mekânın dönüşüm sürecine başından sonuna tanıklık eden bölge insanının konuşması gerektiğini savunuyoruz. Bundan dolayı çalışmada bölgede yaşayan halkla görüşmeler yapılmış ve kutsal mekânın dönüşüm süreci, öncesi ve sonrası değerlendirilmiştir.

2. Mekânın Kutsallığı ve Kutsal Mekânın Sekülerleşmesi

Toplumsal yaşamı içinde barındıran mekân, toplumsal olarak gerçekleşen tüm davranışlardan ve eylemlerden etkilenmekte ve bu bağlamda değişip yeni bir mekâna dönüşmektedir. Yeni oluşan mekân toplumsaldan bağımsız değil aksine onun türevidir. Mekânın planlı bir tasarımın ürünü olmadığı ve planlı bir şekilde deneyimlenmediği ifade edilebilir. Mekân kavramı, zihinsel ile kültürel olandan bağımsız değil aksine bir bütün içerisinde ve toplumsalla tarihsel birbirine bağlar konumunda yer almaktadır (Tuncer Gürkaş & Barkul, 2012; Lefebvre, 2014). Toplumlar, kendi üretim şekline sahip dinamik yapılarıdır. Bu yapıların kendilerine özgü üretim ilişkileri vardır. Bu ilişkiler toplumun var olduğu toplumsal mekânı ortaya koyar. Burada toplumsal mekân kavramı ile herhangi somut bir çıktıdan değil toplumsal ilişkilerin etki ettiği düzen veya düzensizliğin yansıması ile oluşan her bir üretimden bahsedilmektedir. Bu konu özelinde bakıldığında, toplumsal olarak var olan mekân birçok şey anlatır. Burada bahsedilen toplumsal mekân kavramı ile aslında tek bir mekân anlayışından bahsedilmemekte, sonsuz anlamına yakın olan çokluk düşüncesi vurgulanmaktadır (Kaya, 2014; Lefebvre, 2014). Schmid (2008), Lefebvre'nin önemli bir tespiti olan mekânın toplumsal boyutundan ve üretiminden yola çıkarak, onun mekânı toplumsal gerçeklikle ilişkilendirip açıkladığından söz eder. Bu durumda mekân kavramı kendinden var olmaz, üretilir. Lefebvre'nin devrimsel nitelik taşıyan mekân anlayışı, kategorik (soyutlanmış zihinsel bir yapı) mutlak bir alana sahip olarak görülen, sürekli düşünmenin düzenlemesine sunulmuş mekân anlayışından farklıdır (Kurtar, 2013). Do-

layısı ile Lefebvre'nin mekân konusunda ortaya koyduğu en önemli farklılık, hiç kuşkusuz ki mekânı birden fazla yönü ile ele alarak düşünmesi ve bütünlük içeren bir yapıda okuması, mekâna dair bütün çıktılarını ve ayrımlarını yan yana görmesidir (Yurdadön Aslan & Yavan, 2018). Mekânın bu çok boyutluluğu hem birbirini besler, etkiler ve birbirinden etkilenir hem de döngüsel olarak ilişkileri geliştirir ve dönüştürür.

Mekân konusunda soyut düşüncenin hâkim olması, mekânın çok boyutluluğu ve farklı anlamlar içermesi nedeniyle geniş bir perspektife ihtiyaç duyulmaktadır (Bilgili, 2020). Zira mekân ve mekânsal bakış çok kutuplu olup farklı bakış açılarıyla değişik formlara bürünebilmektedir (Bilgili & Kocalar, 2023). Bundan dolayı mekân; söylemler, temsiller ve semboller yoluyla üretildiği için, günümüzde toplumsal, ekonomik, politik ve ideolojik yapıların işleyişini sağlayan yeni mekânsal formlar ortaya çıkmıştır (Kaçar & Kervankıran, 2023). Mekândaki bu yeni formlar ve çok boyutlu düşünce fikri, birçok disiplinden araştırmacının ve bilim insanının mekân konusunu anlamaya yönelik çalışmaları yapmasına neden olmuş, bunun sonucu olarak mekân çalışmaları zenginleşmiş ve çeşitlenmiştir. Dolayısı ile mekânın çok boyutluluğunu anlamak basit bir süreç değil, çok yönlü aktörlerin ve süreçlerin etkileşimi ve karşılıklı ilişkisi ile toplumsalın ve politik karar vericilerin mekâna yönelik politikalarının bir sonucu olarak gerçekleşir. Bunlara örnek olarak zaman içerisinde toplumsalın veya siyasalın kutsallaştırdığı ritüellerin gerçekleştiği kutsal mekânlar verilebilir.

"Kutsal" olan bir mekân zamandan bağımsız olarak düşünülemez. Kutsal mekânın oluşması, başlangıcı ve gelişimi kutsalın kendini göstermesiyle ve kutsal bir olayın ortaya çıkmasıyla olur. Bu ortaya çıkışla birlikte alışlagelmiş anlamda sembolik özellikler taşıyan ritüel, ayin, ibadet, ziyaret, mabet, sunak, ağaç, tapınak öğretisi ve nesnelere mekânın kutsallaştırılma süreci ile devam eder (Eliade, 1991). Kuşaklar boyu yerine getirilen geleneksel birtakım ritüeller; bir yerin, mekânın kutsallaştırılmasında doğrudan aktif rol oynar. Bazı mezarlıklar, makam türbeleri, tek başına kalmış taş, ağaç, kaya, su kaynağı gibi tabiat varlıkları insanların buralara gidip çeşitli ritüelleri yerine getirmesiyle zamanla kutsal bir mekân olarak kabul görmeye başlar (Dereli, 2021). Dinsel olduğu kadar siyasal da olan kutsal mekân "kendisini özdeşleşme-taklit etme" şeklindeki iki büyük prosedüre tabi kılan dinsel kurumlar içerir. İmgelemin ve düşünümelliğin de kategorileri olacak bu zihinsel kategoriler mekânsal formlar şeklinde ortaya çıkar (Lefebvre, 2014). Kutsal mekânın gittikçe özdeşleşme-taklit etme gibi imgelem ve düşünümsele prosedürler aracılığıyla sürekli yeniden üretilmesi, genişlemesi ve daha da siyasal ve dini nitelik kazanması, ona kurmaca bir nitelik kazandırır, şöyle ki bu mekânın, zihinsel, dolayısıyla kurmaca bir varoluşu vardır. Fakat toplumsal bir yaşama da sahiptir; özgül ve güçlü bir gerçekliği vardır. "Zihinsel" olan "toplumsal" bir faaliyet zinciri içinde gerçekleşir, çünkü kurmaca; tapınağın, türbelerin, taşların, anıtların, binaların içinde gerçeğe dönüşür. Bu kurmaca ile kutsalın mekânı doğanın güçleri ve toplumların enerjisi ile büyülenerken zihinsel mekâna dönüşür. Söz konusu toplumdaki her şey bu yerlere göre yerleşir, algılanır, yorumlanır. Bu, ayrılmaz biçimde zihinsel ve toplumsal olan ve söz konusu grupların bütün varlığını içeren ve böyle anlaşılması gereken bir mekândır (Ghulyan, 2017a; Lefebvre, 2014). Buradan hareketle nasıl ki mekânın kutsallığı söz konusuysa, toplumdan ayrı düşünülmemesi gereken mekânın

sekülerleşmesi de söz konusudur. Özellikle modernleşme süreciyle birlikte toplumsal ve kültürel kamusal alanda yaygınlaşan sekülerleşme eğilimi mekânda da kendini göstermektedir.

Klasik sekülerleşme teorisine yönelik eleştirilerden biri de fiziksel mekâna çok az önem verilmesidir. Bunun nedeni kısmen sosyal alanın fiziksel alanla aynı olmamasıdır. Ekonomiyi ele alalım: Fiziksel alanı kaplıyor ama (sadece) fiziksel alan değil. Sosyal alan her zaman bu şekilde yerelleştirilebilir değildir. Ayrıca birbirini dışlayan da değildir. Diyelim ki bir restoranın kapladığı fiziksel alan ekonominin bir parçası ama aynı zamanda kültürün de bir parçası. Ancak sosyal alan da tamamen fiziksel mekânın dışında var olamaz yani toplumsal mekânın fiziksel mekânı denetlediği söylenebilir. Dolayısıyla kutsal ya da seküler dediğimizde kaçınılmaz olarak mekândan da bahsediyoruz (Van der Tol & Gorski, 2022). Lefebvre (2014); ilk şehir-devletlerin ortaya çıkışından Orta Çağ'a (1000–1300) kadar kutsal mekânın yeniden üretimi söz konusu olduğunu ve bu dönemde siyasi, ekonomi ve dini boyutları birbirinden ayırmanın mümkün olmadığını belirterek, yine de böyle bir mekânın, siyasi ve dini iktidarın, ekonomik işlevlerin ve daha çok söz konusu toplumda kozmolojik ve dinsel kodlar ile ilgili temsillerin toplam ürünü olduğunu söylemektedir. Bunun sonucunda Orta Çağ'da kutsal mekânın yerine yeni bir mekân yerleşmeye başladı. Lefebvre'nin tabiriyle "Roma'nın dinsel ve siyasal mekânının yerine sekülerleşen yeni bir mekân yerleşmiştir (Lefebvre, 2014). Bu süreçle birlikte mekânın üretimi konusunda dinin etkisi farklı boyut kazandı. O yüzden Lefebvre tarafından "sekülerleştirme" kavramının kullanılması tesadüf değildir. Bununla Lefebvre, mekânın temsilinde dinsel nitelik taşıyan eski "*imago mundi*"nin yerine dinden ayrılmış yeni bir "*imago mundi*"nin yerleşmesini kasteder (Ghulyan, 2017b). Sekülerlik her ne kadar sadece bireysel, sosyal, siyasal ve toplumsal olanla ilişkili görülse de tarihsel, teolojik, politik ve toplumsal süreçlerin bir sonucu olarak mekânda da ilgili olup kutsal mekânın sekülerleşmesi sürecini belirler.

İnsanların geçmişten günümüze üzerinde yaşadıkları mekâna, yükledikleri anlam ve değerlerin bütünü o mekânın kimliğini belirleyen en önemli göstergedir. Bu kimliklerin oluşma sürecinde kutsal mekân, tapınak ya da mabet kültürünün gelişimiyle doğrudan ilişki içindedir. Kutsal mekânların temelinde kozmik bir temel, olayın keşfedilmesiyle mekânın kutsallaştırılması, tapınağın inşası ve buna bağlı olarak benimsenen anlayışın sürekliliği yer almaktadır (Yıldırım, 2014). Göbekli Tepe bu bağlamda bölgede yaşayan insanlar tarafından buraya yükledikleri anlam ve bu anlamın bir sonucu olan semboller aracılığı ile yerli halk tarafından kutsal bir nitelik kazanmıştır. Bu kutsallığın en önemli yansıması ise yerli halkın keşif öncesi bu bölgede gerçekleştirdiği ritüellerdir. Bu ritüellerin en önemli sembolleri ise sarnıç, dilek ağacı, mezar gibi nesnelere. Semboller yerli halkın nesiller boyu devam eden ritüellerin kutsallık algısının tezahürü niteliğindedir. Rutin haline gelen bu ritüeller ve ziyaretler Göbekli Tepe'nin keşfi öncesinde bile buranın kutsal bir mekân olarak algılanmasına neden olmuştur. Nitekim buradaki yerli halk Göbekli Tepe'nin altında ne olduğundan habersiz olarak daha önceki atalarından devraldıkları ritüelleri ve bunun bir çıktısı olan kutsal mekân anlayışını kuşaktan kuşağa aktararak mekânın devamlılığını sağlamışlar ve kazı öncesine kadar kutsal mekânı yaşatmayı başarmışlardır.

3. Araştırma Konusunun Literatürdeki Yeri

Kutsal mekan ve kutsal mekanın dönüşümü konusunda teorik çalışmalarla birlikte (Connerton, 2018; Cooper, 1992; Dereli, 2021; De Villard, 2012; Ghulyan, 2017a; Gültekin, 2014; Henderson, 1993; Lefebvre, 2014; Uçar, 2019; Urry, 2015) saha çalışmaları (Arslan, 2014; Duymaz & Şahin, 2008; Gültekin, 2020; Kervankıran vd., 2021; Jett, 1992) ve kutsal mekânın sekülerleşmesi konusu (Bains, 2021; Chen, 2017; Sommerville, 1992; Van der Tol & Gorski, 2022) gittikçe önem kazanmaya başlamıştır. Bu durumun kaynağını inancın insan yaşamındaki rolü ile açıklamak mümkündür. İnanç insan yaşamının birincil ihtiyaçlarından olup gündelik hayatımızın içinde kendisini hep var etmiştir. Dolayısı ile inancın ve kutsalın etkisi insan yaşamından bağımsız değildir. İnsan hayatına kültürel ve ekonomik anlamda bu kadar yön veren inanç kavramı, hiç şüphesiz ki mekânlara da yansıyacaktır. Cooper (1992) mekânın üzerinde yer alan değişimlerin anlaşılması için mekâna yüklenen kültürel değerlerin tespit edilmesinin önemli olduğunu vurgulamıştır. Bu durum bize kültürel değerlerin "kutsal mekânı" ortaya çıkarmaktaki etkin rolünü göstermektedir.

Kutsal mekânlar insan yaşamı için kritik bir konuma sahip olan alanlardır. Çünkü insanlar inançlarına dair hafızalarında yer alan düşünce yapıları ile mekânı şekillendirmek ve üretmek için sıklıkla kullanırlar. Kutsal mekânlarda karşımıza çıkan semboller, imgeler veya ritüeller mekânı tasarlayan ve kullanan insanların gündelik hayatından izler taşıyan yansımalarıdır. Dini mekânların kullanımı ibadet etmekten şifa aramaya kadar çok çeşitli amaçlara da hizmet etmektedir. Nitekim Perriam (2015) kutsal mekânların tedavi edici bir etkilerinin olduğunu savunmuştur. Bu durum insanların bedeni ve manevi ihtiyaçlarını karşılamak için kutsal mekânları kullandıklarını göstermektedir. Dolayısı ile bir bölgede var olan kutsal mekân, onu var eden-üreten kullanıcılarının kimliği ve toplumsal yapısı hakkında da önemli ipuçları barındırmaktadır.

Göbekli Tepe'yi kutsal bir mekân olarak değerlendiren birçok çalışma var (Luckert, 2017; Notroff vd., 2015; Schmidt, 2001; Schmidt, 2007), ayrıca buranın kutsallığını popüler olarak ele alan çalışmaların sayısı da artmaktadır. Fakat Göbekli Tepe konusunda yaygın görüş, Göbekli Tepe'nin kutsal olma durumu ve inanç merkezi olması sanki keşifle birlikte ortaya çıktığıdır. Bu çalışma yaygın görüşün aksine aslında keşif öncesinde de Göbekli Tepe'nin kutsal bir mekân olarak görüldüğünü ileri sürmektedir. Bölgede yaşayan insanlarla yapılan görüşmelere bakıldığında, Göbekli Tepe'nin kutsallığının keşifle birlikte bulunmadığı, o bölgede yaşayan insanlar tarafından geçmişte de ritüellerle yaşatıldığı anlaşılmaktadır. Fakat Göbekli Tepe'nin keşfi ile birlikte zamanla bölgede yaşayan halkın bu ziyaretleri ve ritüelleri gerçekleştirmesine sınırlamalar getirilmiş, uzun yıllar kutsal mekan işlevi gören Göbekli Tepe'de kutsal olanla mekanın bağı koparılmış, kutsal mekanın sekülerleş(tir)me süreci başlamış ve mekanın kutsallığının sembolleri olan inanç ziyaretleri yerini gösteri amaçlı seyir ve bakış ziyaretlerine bırakmıştır. Bu durum süreç içerisinde Göbekli Tepe'de mekanın farklı anlamlar ve işlevler kazanmasına neden olmuştur. Kervankıran, Kurnaz & Başcı (2021) çalışmasında Göbekli Tepe çevresinde yaşayan yerli halka odaklanarak bölge halkının ötekileştirilmesi sürecini incelerken, bu çalışma ise Göbekli Tepe'de kutsal mekânın dönüşüm sürecine ve sonuçlarına odaklanmaktadır.

³Latince bir kelime olan "*imago mundi*" dünyayı algılayış biçimimiz ile ilgili bir terimdir. Bir kişinin, bir grubun veya bir toplumun içinde yaşadığımız dünyayı nasıl anlamlandırıldığı ve nasıl bildiği anlamına gelmektedir.

4. Veri ve Yöntem

Bu çalışmada kullanılan veriler saha çalışmaları ile toplanmış ve çalışmada nitel yöntem tekniği kullanılmıştır. Nitel araştırma, çalışma sürecinde veri toplama aşamalarından gözlem, görüşme ve doküman analizi gibi yöntemler kullanılarak yapılan, algıların ve olayların doğal ortamda daha gerçekçi ve bütüncül bir yapıda ele alınmasını sağlayan nitel bir sürecin takip edildiği araştırma olarak tanımlanabilir (Yıldırım & Şimşek, 2018). Diğer bir ifadeyle nitel verilerin toplanmasını ve analizini gerektiren yöntemdir. Çalışmada nitel yöntemlerden olgu bilim deseni kullanılmıştır. Olgu bilim deseni, olayları bulunduğu ortam şartlarında inceleyip tanımlama yapmaya olanak sağlayan bir yöntemdir (Baş & Akturan, 2017). Bu yaklaşımın temelinde bireysel tecrübeler yer almaktadır. Araştırmacı olgu bilim deseni tasarladığı araştırmasında görüşüne başvurduğu kişilerin olaylara yüklediği anlamları ve olaylara yönelik algılarını anlamaya çalışmaktadır (Baş & Akturan, 2017). Bu doğrultuda araştırmacı ulaşmak istediği amaçla ilgili görüşme tekniğine başvurmuştur. Nitel araştırma teknikleri arasında sıklıkla kullanılan görüşme tekniği, katılımcılarla yüz yüze gelerek yapılan sohbetlerden oluşmaktadır. Burada ulaşılmaya çalışılan amaç, katılımcıların çalışılan konu hakkındaki tecrübelerini ve algılarını ifade etme biçimlerini anlamaya çalışmaktadır (Sönmez & İlgün, 2018). Dolayısıyla bu çalışmada olgu bilim desenine uygun olan görüşme tekniğine başvurulmuştur.

Araştırmada çalışma grubu belirlenirken ölçüt örneklem yöntemi kullanılmıştır. Bu örneklem amaçlı örneklem yöntemi kapsamındadır. Ölçüt örnekleme belirleme yapılırken araştırmacı tarafından hazırlanmış olan bir ölçüt kullanılabilir ya da önceden hazırlanmış bir ölçüt de tercih edilebilir (Baş & Akturan, 2017). Bu araştırma için katılımcıların bölgede uzun yıllar yaşamış (yerli) olması ölçüt olarak alınmıştır. Ölçüt örneklem yöntemiyle toplam 41 kişiye ulaşılmış ancak 33 kişinin cevapları araştırmanın verilerini oluşturmuştur (Tablo 1). Bu sayıdan 8 katılımcı araştırma bulgularından çıkarılmıştır. Bunun nedeni; kadın katılımcıların görüşmeye devam etmek istememesi, erkek katılımcıların yeterli cevapları vermemesi, konu dışı konuların anlatılması vb. süreçler olarak ifade edilebilir. Sonuç olarak bu veriler, araştırmanın veri setine dâhil edilmemiştir.

Görüşme yapılan 33 katılımcıdan 19'u erkek 14'ü kadındır. 20-29 yaş aralığı katılımcı sayısı 1; 30-40 yaş aralığında olan katılımcı sayısı 2; 41-50 yaş aralığında olan katılımcı sayısı 5; 51-60 yaş aralığında olan katılımcı sayısı 7; 61-70 yaş aralığında olan katılımcı sayısı 8; 71-80 yaş aralığında olan katılımcı sayısı 8; 100 ve üzeri yaş aralığında olan katılımcı sayısı 2'dir. Katılımcıların eğitim durumuyla ilgili bilgilere bakıldığında okur-yazar olmayanların sayısı 13; ilkokul olanların sayısı 16; ortaokul 3; üniversite ise 1'dir. Katılımcıların mesleki durumlarına bakıldığında; katılımcıların 15'i çiftçi, 13'ü ev hanımı, 3'ü serbest meslek, 1'i memur ve diğer 1'i de esnaftır.

Görüşme soruları hazırlanmadan önce geniş bir literatür taraması yapılmış olup konuyla ilgili yazılmış tezler, makaleler, kitaplar incelenmiştir. Bu doğrultuda araştırmaya yönelik sorular oluşturulmuştur. Araştırma için önceden hazırlanan ve Süleyman Demirel Üniversitesi SYL-2019-6970 numaralı BAP Projesi etik kurulunun onayı alınarak uygulanan görüşme soruları bazen sıralama takip edilerek bazen de soruların sırası değişti-

Tablo 1. Görüşme Yapılan Katılımcıların Demografik Özellikleri.
Table 1. Demographic Characteristics of the Interviewed Participants.

	Yaş	Cinsiyet	Eğitim Düzeyi	Meslek	İkamet Yeri
K1	37	Erkek	Ortaokul	Serbest Meslek	Derman
K2	73	Erkek	Okur-Yazar Değil	Çiftçi	Orta Ören
K3	104	Kadın	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Örencik
K4	43	Erkek	İlkokul	Memur	Örencik
K5	51	Erkek	İlkokul	Serbest Meslek	Orta Ören
K6	41	Kadın	İlkokul	Ev Hanımı	Örencik
K7	60	Erkek	İlkokul	Çiftçi	Örencik
K8	57	Erkek	İlkokul	Esnaf	Sarıseyh
K9	76	Kadın	Okur-Yazar Değil	Çiftçi	Derman
K10	71	Erkek	Okur-Yazar Değil	Çiftçi	Örencik
K11	75	Erkek	Okur-Yazar Değil	Çiftçi	Örencik
K12	62	Kadın	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Göktepe
K13	69	Kadın	İlkokul	Ev Hanımı	Göktepe
K14	73	Erkek	İlkokul	Çiftçi	Küçük İstanbul
K15	68	Kadın	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Sarıseyh
K16	72	Erkek	İlkokul	Çiftçi	Göktepe
K17	65	Erkek	İlkokul	Çiftçi	Örencik
K18	66	Kadın	İlkokul	Ev Hanımı	Derman
K19	58	Erkek	Ortaokul	Çiftçi	Göktepe
K20	29	Erkek	Üniversite	Serbest Meslek	Örencik
K21	107	Kadın	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Derman
K22	47	Erkek	İlkokul	Çiftçi	Orta Ören
K23	64	Erkek	Ortaokul	Çiftçi	Küçük İstanbul
K24	59	Kadın	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Seyrantepe
K25	36	Kadın	İlkokul	Ev Hanımı	Göktepe
K26	67	Erkek	Okur-Yazar Değil	Çiftçi	Göktepe
K27	48	Kadın	İlkokul	Ev Hanımı	Sarıseyh
K28	53	Kadın	İlkokul	Ev Hanımı	Seyrantepe
K29	80	Erkek	Okur-Yazar Değil	Çiftçi	Derman
K30	58	Erkek	İlkokul	Çiftçi	Sarıseyh
K31	73	Erkek	Okur-Yazar Değil	Çiftçi	Orta Ören
K32	68	Kadın	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Küçük İstanbul
K33	42	Kadın	İlkokul	Ev Hanımı	Seyrantepe

rilerek katılımcılara yöneltilmiştir. Bazı katılımcılarla görüşme yapılırken tercümana ihtiyaç duyulmuş ve tercüman eşliğinde görüşme sürdürülmüştür. Yarı yapılandırılmış görüşme formu üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm; katılımcıların demografik özelliklerini tespit etmeye yönelik sorulardan oluşmaktadır. İkinci bölümde; yerel halkın keşif öncesi kutsal bir mekân olarak Göbekli Tepe'ye yükledikleri anlamı anlamaya yönelik sorular yer almaktadır. Üçüncü bölümde ise; yerel halkın keşif sonrasında değiştirilen ve dönüştürülen bir mekân olarak Göbekli Tepe'yi nasıl algıladıkları, kutsal ziyaretlerin yerini aldığı seyir/gösteri ziyaretlerini, Göbekli Tepe ile kurdukları bağın değişen anlamını, Göbekli Tepe'nin turist bakışına ve gösterişçi tüketime dönüşen yeni uygulamalarını, değişen anlamların ve işlevin zihinsel ve toplumsal imgelem üzerine etkilerini anlamaya yönelik sorular bulunmaktadır. Görüşmeler esnasında izni

olan katılımcılardan ses kaydı alınmış, olmayanlardan ise izin alınarak saha notları tutulmuştur.

Araştırmacılar, verilerin toplanma sürecinde araştırmanın amacına yönelik hazırlanan sorulara cevap verebilecek katılımcılar belirlemiş, Göbekli Tepe ile ilgili bilgisi olan kişiler araştırmaya dâhil edilmiş ve araştırmanın çalışma grubunu oluşturan 33 kişiyle görüşme yapılmasına karar verilmiştir. Ancak bazı katılımcıların Türkçe bilmemesi nedeniyle görüşmelerin büyük bir bölümü tercüman eşliğinde sürdürülmüştür. Kadın katılımcıların birçok konuya cevap vermek istememesi ve sorulara cevap verirken zorlanması araştırmacıları çoğu zaman güç durumda bırakmıştır. Bu şekilde bir durum oluştuğunda görüşmeye ara verilmiş ve sonraki bir gün için randevu oluşturulmuştur. Bu esnada araştırmacılar, katılımcılarla yakınlık geliştirerek güven sağlamak için gayret göstermiştir. Araştırmanın saha çalışması yaklaşık dört ay sürmüştür. Araştırmada uygulanan yarı yapılandırılmış görüşme formu ile ulaşılan veriler metne dönüştürülmüştür. Veriler analiz edilirken içerik analizi yöntemi kullanılmıştır. Gizlilik esasına uyularak katılımcı isimleri yerine kod isim kullanılmış olup her bir katılımcı için K1, K2, K3... şeklinde kodlar belirlenmiştir. Ayrıca bulgular bölümünde katılımcıların cevaplarından bazıları doğrudan aktarım yöntemiyle verilmiştir.

5. Bulgular

Görüşmeye katılanlarla derinlemesine görüşme yapılmış ve elde edilen verilerin içerik analizi ile yorumlanması sonucu bulgular üç bölüm halinde değerlendirilmiştir. Birinci bölümü Göbekli Tepe'nin keşif sürecinin nasıl gerçekleştiği ve bu süreçte nelerin yaşandığı konusu oluşturmaktadır. Bu süreci yaşayan katılımcıların birebir anlatımı ve tanıklıkları ile konu incelenmiştir. İkinci bölümde, Göbekli Tepe'de keşif öncesi durum, neler yapıldığı, mekânın nasıl pratik edildiği, mekânın kutsallığının sembolleri, buraya yüklenen anlamların ve burada yapılan ritüellerin neler olduğu konuları değerlendirilmiştir. Üçüncü bölümde ise, Göbekli Tepe'nin keşif sonrası yaşanan dönüşümü, mekânın kutsallığının sekülerleşmesi ve kutsalla mekân arasındaki bağın kopması süreci, bölge insanının kutsal mekâna yönelik değişen algıları konuları ele alınmıştır. Ayrıca her bölümde katılımcı görüşlerinden bazıları doğrudan aktarım yöntemiyle verilmiştir.

5.1. Sürpriz Keşif: Müze Deposuna Konulan İnsanlık Tarihi

Son yılların en önemli arkeolojik buluşlarından birisi olan Göbekli Tepe'nin keşif sürecinin hikâyesi oldukça ilginçtir; Şanlıurfa'da bir çiftçi, işlemeli bir taş, müze yetkilisinin ilgisi (izliği), depoya konulan insanlık tarihinin 12 bin yılı, yıllardır bölgede çalışan Alman bir arkeolog, sürpriz karşılaşma ve insanın dünyadaki hikâyesine hayati önem katan bir keşif. Sürpriz keşfe tanıklık eden katılımcılardan birisinin anlattıkları hayli ilgi çekici ve bir o kadar da düşündürücü olduğu için doğrudan aktarıyoruz:

"İlk olarak 1963 yılında Amerika ve Şikago Üniversitesinden geldiler buralarda araştırma yaptılar. Yani o zaman yaptıkları yüzey araştırmaları çalışmamış. Ama asıl Göbekli'nin farkına varamamışlar, bilememişler. Fakat babam Şavak, bir gün tarla ile uğraşırken o eski sütunlardan birinin tepesinin yüzeye

çiktiğini görmüş. Bakmış kaya tarlanın ortasında duruyor. Vurmuş kazmayı kırmış taşı. Bakmış ki kaya yerinden çıkacak gibi değil, toprağın içine doğru gidiyor, bırakmış artık vazgeçmiş. Hatta ben şahidim o zamanlara, babam o kayaya her seferinde sinirlenirdi. Meğerse o kaya burada var olan onlarca sütundan biriymiş. Hatta o yapıdaki taşlardan birine dikkatlice bakarsanız kırık olan yerini hemen görebilirsiniz. Sonra gel zaman git zaman babam ve amcam tarla ile uğraşırken, çok süslü işlemeli bir taş bulmuşlar. Bu taş o kadar süslüymüş ki eve getirip kapının şu üst tarafına yerleştirmişler, evi süsleyelim diye. Fakat bir süre sonra bu taş köylünün dikkatini çekmeye başlamış. Çünkü taşın tarihi eser olduğu besbelliymiş. Babam ve amcam köylü çok baskı yapmış o zamanlar. Demişler ki; "al bu taşı müzeye götür, baksınlar eğer ki çok değerli bir şeyse, senin başına dert olur." Babam da tabi bu taş çok değerlidir diye gururlanarak gitmiş müzeye. Müzenin sorumlusu taşı görünce demiş ki; "Amca bu çok önemli bir taş değil, Roma Dönemine ait bir kirçetaşdır en fazla." Tabi zavallı babam zannediyormuş ki bu taş çok değerlidir, ben bu taşı müzeye götürürsem bana sofralar kurarlar, çay ikram ederler, bu taşı bulduğum için de hürmet ederler. Babam bu durumla karşılaşınca ister istemez çok üzülmüş tabi ki, oraya oturmuş kalmış. Müze yetkilisi bakmış ki babam çok üzülmüş ve demiş ki; "Amcanın elindeki taşı alın depoya koyun." Onlar taşı depoya koymuş. Babam da köye geri dönmüş. Sonra Klaus başka bir yerde kazı yaparken bulunduğu taşları müzeye getirmeye geldiğinde, depoda babamın müzeye getirdiği taşı görmüş. Direk demiş ki; "beni bu taşın geldiği yere götürün." Sonra Klaus Schmidt buralara kadar geldi. Bizleri buldu onu Hadi oğlumla birlikte ilk ben çıkardım Göbekliye. Vallahi buraya çıkar çıkmaz ilk dedi ki; "Burası yağma topraktr. Biliyorum ki altında bu taşlardan daha çok var." O günden sonra kazdı buldu Göbekliyi, sonra da insanlara armağan etti. Klaus yıllarca eşiyile birlikte burada çalıştı. Çok iyi bir insandı. Burayı kazmadan önce tüm köylüden izin aldı. Burada otlayan davarımıza da karışmadı, yaptığımız inancımıza da karışmadı. Hatta o istediği için mezarların içi açılmadı. O Göbekliye de bizim inancımıza da gözü gibi baktı. O Göbekliyi hep korudu bir çivi bile çaktırmadı oraya. O Göbekli'nin inanç yapısının bozulmasını hiç istemedi. Ölene kadar da Göbekli onun gözünün nuruydu yani. O buradaki inanca çok saygı gösterirdi. Bizim bu inancı yaşattığımızı ve Göbekli Tepe'nin asıl bizlerin olduğunun da çok farkındaydı. O bize hep derdi ki; "siz burada ilk başlayan inancı yaşatan son insanlarsınız siz olmasaydınız Göbekli de olmazdı, size çok teşekkür ederim" falan diye. Biz onu canımız gibi severdik. Kazılarda bile bizim köylümüzü çalıştırdı, ekmek verdi. Ama o öldükten sonra her şey değişti." (K17).

Görüşmeye katılanlara göre Göbekli'nin Göbekli Tepe olma sürecini başlatan süslü/işlemeli bir taştır. Arazi sahibinin tarlasında sıradan olmayan bir taşın rastlanması ve o taşı alıp müzeye götürmesi kazı öncesi gelişmedir. Göbekli Tepe'nin ortaya çıkması için kazı çalışmalarını başlatan isim uzun yıllar bu coğrafyalarda araştırmalar yapan Alman arkeolog Klaus Schmidt, o dönemde Nevali Çori bölgesinde kazı yapmaktadır. Klaus Schmidt, müzeye uğradığında işlemeli taş dikkatini çeker ve büyük bir heyecanla taşın bulunduğu yere gitmeye karar verir. Arazinin yapısını inceledikçe heyecanlanan Schmidt, Göbekli Tepe'de önemli kalıntılar olabileceğini düşünür ve bu araziye inceleme karar verir. Bu arada Klaus'un bölge halkıyla yakınlık kurmaya çalışması, bazı işlerde yerli halkı çalıştırması daha da önemlisi burada yaşayan insanların kutsallığına saygı duyması ve

⁴Bölgede yaşayan halkın çoğunluğu Göbekli Tepe'yi yıllardır "Göbekli" şeklinde bilmekte ve kullanmaktadır.

inançlarının gereği olan ritüelleri yapmalarına izin vermesi mekânın kutsallığının devamlılık sağlamasına neden olmuştur. O zaman şu soru sorulabilir: Göbekli Tepe'nin mekânsal dönüşüm sürecinde Klaus Schmidt'in uygulamaları mı doğru ve bilimseldir, yoksa Schmidt'in ölümü sonrasındaki uygulamalar mı?

5.2. Keşif Öncesi Göbekli Tepe: Mekânın Kutsallığı Toprağın Altında Uyuyor, Üstünde ise Bereket/Şifa Dağıtıyor

Göbekli Tepe'nin bulunduğu alanı bölge insanı kendileri için kutsal ve ruhani görüyorlardı. Bundan dolayı Göbekli Tepe'nin bulunduğu alanın doğaüstü özellikleri veya güçleri olduğuna inanıldığı için sık sık burası ziyaret edilir ve burada bazı ritüeller gerçekleştirilirdi, yani mekânla insanlar arasında daha organik bir ilişkinin olduğu anlaşılmaktadır. Bu bölgede yaşayan insanların Göbekli Tepe'nin bulunduğu alanı kutsal olarak görmesi ve buradaki suyun, ağacın şifa verdiğine ve toprağının bereketli olduğuna yönelik inancı oldukça ilginçtir. Zira toprak altında uyuyan ve yıllar öncesinde inanç amaçlı yapılan anıtsal yapılar henüz keşfedilmiş değildir ve toprağın altında ne olduğu bilinmeden üstünde hem toprak işlenerek ekonomik kazanç sağlanmakta hem de şifa ve bereket aranmaktadır. Bu konuda görüşmeye katılanların ifadelerinden bazıları şöyledir:

"Biz orada çobanlık yapardık. Bütün köylüler de oradan ekmeğini sağlardı. Merad bir nevi orası. Cuma günleri burada adak falan çok olurdu. Köylü bu ziyarette kurban kesmeyi iyi sayardı. Normal kurbandan da daha çok sevap olduğu bilinirdi yani. Sonra o kurbanı orada pişirenler de çok olurdu. Yemekler oracıkta yapılıp buğday aşıyla dağıtılırdı. Bunu biz de çok yapardık." (K14).

"Eskiden doktor yok, bir yeri ağrıyan hep Göbekliye giderdi. Sonra Göbekli'nin toprağını, ağrıyan yerimize sürerdik ki, acımız dinsin." (K3).

"Oradaki ağaçta Göbekli ziyaretinin ağacıdır. Kadınlar ağaca çaput bağlar dua ederler. Göbekliye çıkmadan önce de orada irili ufaklı sarnıçlar vardır. Buraya kışın su dolar. Biz de yaz-kış sarnıcın içinde biriken suyu hem içer hem şifa niyetine abdest alırdık. Ama bu sarnıçlar ne zamandan beri var bilmiyoruz. Bilmediğimiz bir şey varsa oranın suyu da toğrağı da bereketlidir. Göbekli'nin tarlasını eken sahipleri oradan iyi verim alırdı. Gelen çobanlar da hayvanı orada bol bol otlatırdı." (K26).

"Dedelerimizden beridir Göbekli'nin aşağısında ne vardır? ne yoktur? bilmiyorduk. Ne bilirdik ki Göbekli'nin aşağısında koca koca sütunlar varmış. Biz sadece yukarıyı kutsal bilirdik. Orada bir ağaç, yanında da üç beş mezardan başka bir şey yoktur. Dedelerimizden bize kalan inanç sayesinde ziyarete gider, bir derdimiz varsa dua eder şifa isteriz. Bize dedelerimiz demiştir ki: "burada mezar var, sarnıç var, dilek ağacı var burası ezeldendir "kutsal" ondandır biz bunları duyunca Göbekli Tepe'nin kutsal olduğunu bildik ve ona inandık." (K4).

"Göbekliyi yerli halk zaten biliyordu. Etrafta duyan herkes de bilirdi zaten. Orası ibadete açık bir yerdi. Burayı bilen de sonradan duyan da gelip inancını yaşardı. Benim bildiğim orası Şanlıurfa'nın merkezinden ve bütün ilçelerinden ziyaretçi alıyordu. Göbekliyi bilenler, görenler zaten ziyaret ederdi, bilmeyenler de duydukları zaman mutlaka gelirdi." (K8).

Kutsal Coğrafya, basit fiziki bir coğrafya değildir, gök ile yer arasında bir bağ oluşturur. Göğün ve yerin bu birleşmesi, gerçek bir kutsal mekân oluşturan belli coğrafi yerlerde kutlanır ve bu yerlerde kutsal çok çeşitli şekillerde tezahür eder; ritüeller, mitler, semboller vs. (Schwarz, 2019). Göbekli Tepe çevresinde yaşayan halk da burayı kutsal coğrafya olarak gördükleri için ziyaret etmektedir. Bölgede bulunan mezarların kime ait olduğunu bilmedikleri halde buraya kutsallık atfetmeleri, bu mekânın etrafında hayvanlarını kurban olarak kesmeleri, mekâna yükledikleri kutsallık anlamı çerçevesinde gerçekleştirdikleri ritüellerdir. Katılımcı görüşlerinde Göbekli Tepe'nin çevresinde hayvanların belli bir sayı tekrarı ile döndürülmesi, tavaf olarak ifade edilmiştir. Göbekli Tepe'nin ilk inşasında mimarisinin de dairesel T şekilli dikilitaşlar olduğu kazı süreci ile ulaşılan bulgular arasındadır. Klaus Schmidt de dahil olmak üzere bir çok araştırmacı burada dönme eylemi temel alınan bir ritüel yapılmış olabileceğini düşünmektedirler. Göbekli Tepe halkının gerçekleştirdikleri ziyaretlerde dönme ritüeli şeklinde ibadetlerini yapmaları inancın devam etmiş olabileceği düşüncesini akıllara getirmektedir. Katılımcıların kullanım amacı olarak çobanlık ve tarım temalarını belirtmeleri yerel halkın Göbekli Tepe'yi gelir kaynağı olarak da gördüğünü ve kullandığını göstermektedir. Ayrıca görüşmeciler, Göbekli Tepe'de mekânın kutsallığı ile ilgili sembollerini "kabir, dilek ağacı, toprak, sarnıç" olarak belirtmişlerdir. Bölge halkı atalarından, dedelerinden duydukları şekilde buradaki mezarların, sarnıcın ve dilek ağacının doğaüstü özelliği olduğuna inandıkları için Göbekli Tepe'yi kutsal bir mekân olarak düşünmüşler ve yıllar boyunca burayı ziyaret ettiklerinde şifa bulacaklarına inanmışlardır.

Bununla birlikte mekânın kutsallığının yıllar geçmesine karşın günümüze kadar nasıl ulaştığı sorusunun hala cevabı bulunmuş değildir. Bölgede yaşayan insanlar atalarından dedelerinden aktarım yolu ile geldiğini söylüyorlar ama bu aktarım sürecinde kesintinin olup olmadığı oldu ise buna rağmen bu aktarımın nasıl sürdüğü konusu ise bir başka cevap bulması gereken sorudur. Muhtemel ki mekânın kutsallığı uzun yıllar toprağın altında uyurken üstünde şifa ve bereket vermeye devam etmiş, çünkü keşiften yıllar öncesinde bile bölgede yaşayan insanlar için Göbekli Tepe'nin bulunduğu alan kutsal coğrafya olarak biliniyordu.

5.3. Keşif Sonrası Göbekli Tepe: Kutsal Mekandan Kopuş, Gösteri(ş) Mekanına Dönüş

Göbekli Tepe'nin keşfi ile farklı disiplinlerin dikkatini çeken çok farklı yönleri vardır, bununla birlikte coğrafyacılar açısından en dikkat çeken yönü mekânsal olarak yaşadığı dönüşümdür. Mekânın kutsallığını kendi özünden kopararak ve bir gösteri nesnesi haline getirerek yeni bir kalıba sokulan Göbekli Tepe, yüzyıllardır sakladığı kutsal mekân olma durumundan uzaklaştırılarak popüler bir turistik mekâna dönüştürülerek turist bakışına sunulmuştur. Bundan dolayı Göbekli Tepe keşfedildikten sonra sürekli olarak değiştirilmiş, dönüştürülmüş, şekillendirilmiş, yeniden inşa edilmiş ve mekânsal olarak sürekli değişen bir dinamizmin içerisinde konumlandırılmıştır. Kervankıran, Kurnaz & Başcı'nın (2021) çalışmasında geniş bir şekilde anlatıldığı gibi, bu konumlanış daha önce Göbekli Tepe'yi kutsal gören orayı ibadet için kullanan ve keşif sürecine kadar da yaşatan bölge insanının mekânı kullanım konusunda sınırlandırılmalarına neden olmuştur. Getirilen bu sınırlandırma, yasak,

ücretli geçişler konusuna tüm katılımcıların tepkisi ortaktır. Fakat kutsal mekânın dünyevileşerek gösteri mekânına dönüşü konusunda görüşler farklılaşmaktadır. Mekânsal değişim veya mekânın sekülerleşmesi konusu birkaç katılımcıyı memnun ederken, çoğu katılımcının tepkisine neden olmaktadır. Bu konuda katılımcıların bazılarının görüşü şöyledir:

“Ah Göbekli. Şimdi Göbekli Tepe oldu oralar. Kuru tepeydi oralar, bizden başka kimse bilmezdi. Amma şimdi nasıl ki kazdılar orayı altından akıl ermez yapılar çıkardılar. Herkese televizyondan, telefondan gösterdiler buraları. İnsanlar buraya gelsinler diye yol yaptılar, otobüs koydular, otel yaptılar. Tabi ki insanlar akın akın gelmeye başladı ama bizim Göbekliye değil, altından çıkarılanları görmeye. Parayla giriş yaptılar bizden bile para istiyorlar, yani bizden para istemesinler. Zaten Göbekli artık bize de yabancı oldu.” (K23).

“Ne olduysa kazıdan sonra oldu. Bir de baktık ki karınca gibi insanlar buraya geldiler. Ondan sonra paralı yaptılar buraları, bizlere de para vereceksiniz dediler, dedemden kalana ben nasıl para vereyim?” (K29).

“En çok da elindekini kaybetmek koyuyor insana. Üç kuruş verdiler aldılar ne var ne yoksa. Ben gönüllü satmadım oraları, diğerleri razı gelince ben de tamam dedim. Ektiğim ve üç kuruş para kazandığım topraktan oldum. Yıllardır dedelerimizden bize kalan mirastan olduk, artık oraya istesek de gidemiyoruz, yalnız ben değil bütün Göbekli halkı inandığı ne varsa ya kaybettiler ya da inançları giderek azaldı artık hiçbir şey eskisi gibi değil. Baktım bir süre sonra dayanamadım Göbekliye yaptıklarına, dayanamaz oldum.” (K7).

“Oraya giden herkes toprağın altından çıkardıkları süslü taşları görmeye gider, onların niyeti ibadet de ziyaret de değildir, gelenler turisttir bizim orda işimiz kalmamıştır. Zamanla bizim çocuklarımız da burayı bilmeyecekler, çok yazık.” (K10).

“Göbekli Tepe gelecekte para dolabı olacak. Para dolabından başka bir şey değil. Şimdi bile para için bu kadar şey yaptılar, ileride daha neler yaparlar, neler. Otel de açarlar, yemekhane de açarlar, gösteri yeri de yaparlar artık önlerine ne gelirse. İnancı zaten mahvettiler, giderek de kaybolur yani. Bir de baktım ki ne inanç var ortada ne de bu insanlardan eser kalmış. Öyle bir zaman gelecek ki Göbekli'nin inancını yaşayan bilen kimse kalmayacak, Göbekli'nin asıl sahiplerini kimse bilmeyecek.” (K5).

“Burası bence insanlığın ilk doğduğu topraklar. İnsanlık var olduğu günden bu yana da hep inanç vardı. İşte bu inancın insanları nasıl bir araya getirdiğine ve bu kadar görkemli bir yapı inşa ettirebileceğine Göbekli'de şahit olduk. Burası inancın doğduğu yer. O yüzden de tüm insanlık Göbekli'yi görmeli şu anda olduğu gibi ona gereken değeri vermeliydi. Çok iyi oldu ki Göbekli bulundu.” (K17).

Bölge halkı daha önce derin aidiyet hissettikleri Göbekli Tepe'yi popüler bir mekân olmasından sonra artık kullanamayacak duruma gelmiş, keşif sürecine kadar birlikte oldukları bu kutsal mekâna yabancılaşmıştır. Katılımcılardan birisinin *“Göbekli artık bize de yabancı (K23)”* diyerek serzenişte bulunması konuyu özetler niteliktedir. K23 kodlu katılımcı bu serzenişini oldukça

derin ve anlamlı bir şekilde ifade etmiştir, zira bu yabancı olma hali, hem bölge insanına getirilen yasaklarla fiziksel olan mekâna girememeden kaynaklı yabancılığı hem de buradan çıkan anıtsal taşların kutsalları ile kendi inandıkları dini kutsalların farklı olmasından kaynaklı zihni, kalbi ve imani bir yabancılığı ifade etmektedir. Göbekli Tepe'nin keşfi ve buradan çıkan anıtsal yapılar sadece bilim insanlarının kafasını karıştırmadı, bölgede yaşayan insanların da şaşkınlıklarına hatta şok geçirmelerine neden oldu. Bölge halkı bir taraftan Göbekli Tepe'de mekânın kutsallığını ve inancını atalarından devraldıkları şekilde devam ettirirken, diğer taraftan keşifle birlikte kutsal saydıkları ve yücelttikleri alandan çıkan anıtsal taşların kendi inandıkları dini inanışla aynı olmadığını fark ettiler. Bu durum yerli halkta ciddi bir çelişkiye ve şaşkınlığa neden olmuş ve bazıları inançlarını sorgularken bazıları ise atalarının, dedelerinin kendilerine emaneti olarak değerlendirdiği için geleneği muhafaza etmeye devam etmişlerdir.

6. Tartışma ve Sonuç

Toplumların kolektif hafızasının ortaya çıkarılması, korunması ve şekillendirilmesinde mekân bir araç olarak kullanılmaktadır. Böylece unutturulmaya çalışılan bir hafızanın belli bir mekânda yeniden inşa edilerek canlandırılması, toplumsal hafızanın bu mekân aracılığıyla yaşatılması sağlanmaktadır (Kervankıran & Çalışırım, 2022). Toplumsal hafızanın korunması ve nesilden nesile aktarılması fiziki ya da somut nesnelere (anıtlar, kaleler, saraclar, sokaklar, yapılar, müzeler, evler, el ile yapılan ürünler vs.) yanında somut olmayan miras ürünlerinin (diller, inançlar, ritüeller, mitler, kültürel ürünler vs.) de korunması ile olur. Gerek somut gerekse somut olmayan mirasın kolektif hafızasının keşif alanında mekân bulunmaktadır. Kutsal mekânlar da hem fiziki yapıları, işaretleri, sembolleri ile hem de ruhani ve dini inanç değerleriyle bir mekân işgal eder ve bu mekânda yaşananlar, acılar, mutluluklar, hikâyeler toplumların kolektif hafızalarında saklanır. Kutsallığın yaşandığı bu kadim mekânlar günümüz modern insanının ilgisini daha fazla çekmektedir. Bundan dolayı bu kadim toplumların yaşadığı ve kutsal saydığı birçok mekân (Varanasi, Athos Dağı, Maccu Picchu, Angkor Wat, Göbekli Tepe vs.) modern insanın bakışına sunulmaktadır. Gerek kültüre dönüş gerekse antik ve kadim inançlara yönelik artan merak, insanların Göbekli Tepe gibi kutsal mekânlara olan talebini artırmıştır. Bunun sonucunda da geçmiş yıllarda insanların kutsallaştırdığı, yücelttiği ve inanç ritüellerini gerçekleştirdiği bu mekânlar yeniden üretilerek otantik, çekici ve turistik tüketim mekânlarına dönüşmektedir.

Kapitalist üretim süreçleriyle birlikte mekânlar, malların ve hizmetlerin karşılaştırıldığı, değerlendirildiği, görsel açıdan tüketildiği, satın alındığı, kullanıldığı ve tüketim merkezleri olarak yeniden yapılandırıldığı alanlardır. Bunun sonucunda mekânlar, kelimenin gerçek anlamında tüketilebilmektedir; insanların bir yere ilişkin anlamlı buldukları şey (tarih, bina, kültür, yazın, çevre), zaman içinde kullanılarak azaltılmakta, bitirilmekte veya tüketilmektedir. Bu tüketim süreci ile mekân arasındaki ilişki beraberinde birtakım çelişkileri ve belirsizlikleri de ortaya çıkarmaktadır. Bu çelişkinin nedeni çağdaş toplumdaki pek çok yerel unsurun oldukça hızlı ekonomik yeniden yapılanmanın farklı biçimleri tarafından dönüştürülmesidir (Urry, 2015). Eskiden tapınak olarak kullanılan kutsal mekânların yeniden kullanıma açılması çoğu zaman dini sembollerin ticari faaliyetlere

dönüşmesi ile sonuçlanır (Bains, 2021), hatta daha fazla ilgi çekmek için anıtlar, yapılar, evler sıklıkla tarihi kutsal alanlara benzer şekilde tasarlanır. Tüm bu planlamalar ve tasarımlar "koruma" motivasyonu ile yapılır. Fakat bu süreç Türkiye gibi koruma statülerinin bilimsel şekilde uygulanmadığı, kurumsallaşmadığı ve politik çıkarlara göre değiştiği ülkelerde kutsal ile mekân arasında iktidar sorununu ortaya çıkarır. Politik, ekonomik, kültürel iktidar; mekân üzerinde yaptığı planlarla, uygulamalarla, müdahalelerle ve değişikliklerle kutsalı şekillendirir (makbul ve makbul olmayan kutsal) ve mekânda gücünü ve ihtişamını göstermeye çalışır. Bu uygulamaların ve müdahalelerin görünür olduğu kutsal mekânlardan birisi de Göbekli Tepe'dir ve buranın mekânsal dönüşümü ve mekânda meydana gelen değişiklikler akademik olarak birçok disiplinin ilgisini çekmektedir.

Bu çalışmada ise bir taraftan keşif sonrasında ortaya çıkan anıtsal yapılardan dolayı sürekli dünyanın en eski inanç merkezi olduğu şeklinde reklamı yapılan bir Göbekli Tepe ile diğer taraftan keşif sonrasında bölge insanının yıllardır atalarından miras kalan ve yaşayan kültürün, inancın ve kutsalın yok olmaya terk edildiği başka bir Göbekli Tepe'nin çelişkili durumu sorunsallaştırılmış ve incelenmiştir. Göbekli Tepe'nin korunması konusunda yapılan çalışmaları, uygulamaları ve buranın turizm amaçlı kullanılmasını görmezden gelemez ki bunların gerekli olduğunu da düşünüyoruz. Buradaki sorun; buradaki politik ekonominin ve Göbekli Tepe'deki bu hızlı mekânsal dönüşümün ve uygulamaların, koruma düşüncesinin -özellikle somut olmayan mirasın- önüne geçmesidir. Göbekli Tepe ve çevresinin çok hızlı bir şekilde turistik tüketim merkezlerine dönüştürülürken bölge insanının düşüncelerinin alınmaması, yerel ve inanç değerlerinin görmezden gelinmesi ve yıllardır devam eden kadim kültürün önemsenmemesi düşündürücüdür.

Tüm dünya Göbekli Tepe'yi keşif ile bulunan bir tapınak olarak tanımıştır. Ancak turistik amaç için gelen çoğu ziyaretçi Göbekli Tepe'nin daha önceden kuşaktan kuşağa aktarılan kutsal bir mekâna ev sahipliği yaptığından haberdar değildir. Diğer taraftan Göbekli Tepe orada yaşayan yerel halk için tarih, bellek ve kimlik unsurlarını barındıran ve bizzat kendilerinin içinde yaşamını sürdürdüğü bir mekân iken artık turistler için "şeyler" in sergilendiği bir görünüme bürünerek kutsalın dünyevileştiği seküler bir mekân haline almıştır (Kervankıran vd., 2021). Mekânın dönüşüm süreci ile birlikte Göbekli Tepe'de de ikili ve çelişkili bir durum ortaya çıkmıştır; Bir tarafta Göbekli Tepe'nin açığa çıkarılması, tanınması ve popüler hale gelmesi ile birlikte bu mekânın daha fazla korunacağı ve burada yaşayanlara daha iyi bir gelecek sunacağı beklentisi, diğer tarafta ise bu süreçle birlikte Göbekli Tepe'nin aslının, özünün ve ruhunun kaybolarak metalaştırılan ve görsel tüketime dayanan turistik bir mekâna dönüşeceği endişesi. Bu çalışma Göbekli Tepe'nin işlevinin kutsal mekândan tüketim mekânına dönüşümüyle birlikte önemli bir turizm merkezi haline gelebileceğini ancak hafızasını, tarihini ve ruhunu kaybedeceği tehlikesi yaşayacağını öne sürmektedir. Bir taraftan kutsal mekânı turistlere pazarlamak için dönüştürürken ve sergilerken (Self Oryantalizm) diğer taraftan Göbekli Tepe'deki yaşayan yerli kültürün görmezden gelinmesi bu mekândaki koruma sorununu tartışmalı hale getirmektedir. Göbekli Tepe'de somut miras korunurken, neden somut olmayan mirasın korunması konusu gündeme gelmemektedir? Ya da günümüzden 12 bin yıl öncesine ait kutsallık makbul görü-

lürken neden günümüzde var olan ve yaşayan kutsallık makbul görülüyor? Tüm bu gelişmeler yerli ve milli söylemlerin yaygın olduğu bir süreçte yaşanırken, yerli olanın yok olmasına göz yumulması ciddi bir çelişkidir.

Sonuç olarak buradaki önemli tartışma sorusu ise, bir mekânın hem gösteri mekânı olarak hem de kutsal mekân olarak kullanılmasının nasıl olacağı veya hem kutsal mekân olarak hem de seküler mekân olarak Göbekli Tepe'nin bir arada ve barışık bir şekilde nasıl yaşayacağıdır. Bunun için araştırma alanı olan Göbekli Tepe'nin gündelik ekonomik ve politik çıkarlar uğruna kullanılması yerine bu mekânın hem somut hem de somut olmayan kültürel mirasını bir bütün olarak ele alarak evrensel akademik literatüre yeni, özgün ve farklı bir bilginin, fikrin ve teorinin tartışılmasında ve sunulmasında bir fırsat olarak görmenin daha uygun olduğunu düşünüyoruz.

Çıkar Çatışması/Conflict of Interest: Yazarlar herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder. *The authors declare that there is no conflict of interest.*

Yazar katkısı/Author contribution: Çalışma konsepti ve tasarımı E. B. ve İ. K. tarafından yapılmıştır. E. B. ve İ. K. tarafından veriler toplanmış ve yorumlanması yapılmıştır. İlk yazım kısmı E. B. ve İ. K. tarafından yapıldı daha sonradan İ. K. tarafından tekrar okunmuş, en son gerekli düzeltmeler E. B. ve İ. K. tarafından yapılmıştır. *The study concept and design were made by E. B. and I. K. Data were collected and interpreted by E. B. and I. K. The first writing part was made by E. B. and I. K. and later read by I. K., the last necessary corrections were made by E. B. and I. K.*

Katkı Belirtme/Contribution: Bu çalışma Süleyman Demirel Üniversitesi, Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi, SYL-2019-6970'nolu Yüksek Lisans BAP projesi tarafından desteklenmiştir. *This study was supported by Süleyman Demirel University, Scientific Research Projects Coordination Department (SYL-2019-6970).*

Etik Kurul İzni/ Research Ethics Committee Approval: Bu çalışmada, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal ve Beşerî Bilimler Etik Kurulu Başkanlığının 12.12.2018 tarihli ve 291348 numaralı kararıyla etik kurul izni alınmıştır. *In this study, research ethics committee approval was obtained with the decision of Süleyman Demirel University Social and Human Sciences Ethics Committee dated 12.12.2018 and numbered 291348.*

Kaynakça

- Arslan, M. (2014). Modern mekânda kutsal deneyimi Kernek'te yeni üretilen kutsal, mit ve ritüel. *Birey ve Toplum*, 3(2), 7-36.
- Bains, D. (2021). Secularization and sacred space. In *Oxford Research Encyclopedia, Religion*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780199340378.013.929>
- Baş, T., & Akturan, U. (2017). *Nitel araştırma yöntemleri NVivo 7.0 ile nitel veri analizi*. Seçkin Yayıncılık.
- Bilgili, M. (2020). Coğrafyada mekân felsefesi üzerine yaklaşımlar. *International Journal of Geography and Geography Edu-*

- cation (IGGE), 41, 88-102.
<https://doi.org/10.32003/igge.674936>
- Bilgili, M., & Kocalar, A.O. (2023). Mekân ve materyal odaklı mekânsal bakış açısı. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 50, 184-200.
<https://doi.org/10.32003/igge.1371709>
- Chen, N. (2017). Secularization, sacralization and the reproduction of sacred space: Exploring the industrial use of ancestral temples in rural Wenzhou, China. *Social & Cultural Geography*, 18, 530-552.
- Connerton, P. (2018). *Modernite nasıl unutturur?* (4.bs) (K. Kelebekoğlu, Çev.). Sel Yayıncılık (Orijinal çalışma 2012'de yayınlandı).
- Cooper, A. (1992). New directions in the geography of religion. *Area*, 24(2), 123-129. <https://www.jstor.org/stable/20003073>
- Çelik, B. (2017). Çanak çömleksiz neolitik dönemde Varan figürleri. *Karadeniz*, 34, 183-187.
<https://doi.org/10.17498/kdeniz.318003>
- Dereli, M.D. (2021). Modern ve postmodern kent kurgusunda turist bakışına terk edilen dini yapılar. *Bilimname*, 45(2), 185-218. <https://doi.org/10.28949/bilimname.973612>
- De Villard, U.M. (2012). *Mezopotamya mimarisinde kutsal mekânlar dini- doğu kuramlar incelemesi* (1. bs) (A. Özfuruncu, Çev.). Yaba Yayınları (Orijinal çalışma 2012'de yayınlandı).
- Duymaz, A., & Şahin, H. (2008). Kaz dağlarında dağ, ağaç ve ocak kültürü. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(19), 116-126.
- Eliade, M. (1991). *Kutsal ve dindışı* (1. bs) (M. A. Kılıçbay, Çev.). Gece Yayınları (Orijinal çalışma 1991'de yayınlandı).
- Ertit, V. (2020). *Endişeli muhafazakârlar çağı: Dinden uzaklaşan Türkiye*. Orient Yayınları.
- Ghulyan, H. (2017a). *Mekânın üretimi kuramı ve Türkiye'de kentsel mekânın üretimi: Ankara örneği* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ghulyan, H. (2017b). Lefebvre'nin mekân kuramının yapısal ve kavramsal çerçevesine dair bir okuma. *Çağdaş Yerel Yönetimler*, 26(3), 1-29.
https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3046105
- Gültekin, A. (2020). *Kutsal mekanın yeniden üretimi*. Bilim ve Gelecek Kitaplığı.
- Gültekin, İ. Ö. (2014). *Hepimiz mekânı üretiriz* (Yayın no. 389383) [Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü]. Yök Tez Merkezi.
- Henderson, M.L. (1993). What is spiritual geography? *American Geographical Society*, 469-472.
<https://doi.org/10.2307/215827>
- Jett, S. C. (1992). An Introduction to navajo sacred spaces. *Journal of Cultural Geography*, 13(1), 29-39.
<https://doi.org/10.1080/08873639209478398>
- Kaçar, S. & Kervankıran, İ. (2023). Gündelik hayatın izini sürmek: Yaşlı kadınların gündelik hayat bilgisinden turizm mekânlarına erişimlerini, mekânsal deneyimlerini ve sınırlılıklarını anlamak. *Fe Dergi*, 15, 122-146.
<https://doi.org/10.46655/federgi.1094492>
- Kaya, İ. (2014). Coğrafi düşüncede mekân tartışmaları. *Possible*, 2(4), 1-12.
- Kervankıran, İ., Kurnaz, Z. & Başcı, E. (2021). Bir yer olarak Göbekli Tepe'nin ötekileş(tiril)en son sakinleri. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi*, 24(3), 29-63.
<https://doi.org/10.18490/sosars.1014205>
- Kervankıran, İ. & Çalışırım, O. (2022). Müzeler ve toplumsal hafıza ilişkisi: Süleyman Demirel Demokrasi ve Kalkınma Müzesi örneği. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, 45, 114-133.
<https://doi.org/10.32003/igge.995955>
- Kurtar, S. (2013). Mekânı yaşamak: Lefebvre ve mekânın diyalektik oluşumu. TÜCAUM. (s. 349-356). Ankara.
- Lefebvre, H. (2014). *Mekânın üretimi* (1. bs) (İ. Ergüden, Çev.). Sel Yayıncılık (Orijinal çalışma 1974'de yayınlandı).
- Luckert, K. W. (2017). *Göbekli Tepe* (3. bs) (L. Tonguç Basmacı, Çev.). Alfa Yayınları.
- Notroff, J., Dietrich, O., Peters, J., Pöllath, N. & Schmidt-Köksal, Ç. (2015). Göbekli Tepe uygarlığın doğusunda neolitik şölenlerin izleri. *Aktüel Arkeoloji Dergisi*, 46, 52-69.
- Perriam, G. (2015). Sacred spaces, healing places: therapeutic landscapes of spiritual significance. *Journal of Medical Humanities*, 36, 19-33. <https://doi.org/10.1007/s10912-014-9318-0>
- Schmid, C. (2008). Henri Lefebvre's theory of the production of space: Towards a three-dimensional dialectic. In K. Gooewardena, S. Kipfer, R. Milgrom, & C. Schmid (Eds.) *Space, Difference, Everyday Life* (pp. 19). London: Routledge.
- Schmidt, K. (2001). Göbekli Tepe, Southeastern Turkey. A Preliminary Report on the 1995-1999 Excavations. *Pal'Eorient* 26(1), 45-54.
- Schmidt, K. (2007). *Taş çağı avcılarının gizemli kutsal alanı Göbekli Tepe* (1. bs) (R. Aslan, Çev.). Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Schwarz, F. (2019). *Kadim bilgeliğin yeniden keşfi* (1. bs) (Ayşe Meral Aslan, Çev.). İnsan Yayınları.
- Sommerville, C. J. (1992). The secularization of space, In C. John Sommerville (Eds.) *The secularization of early modern england: From religious culture to religious faith*, (pp. 18-32) UK: Oxford University Press.
- Sönmez, S., & İlgün, G. (2018). Nitel araştırma yöntemlerinin sağlık hizmetleri bağlamında incelenmesi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(40), 375-400.
<https://doi.org/10.31795/baunsobed.492455>
- Şardağ, A. & Kervankıran, İ. (2022). Turizm mekânlarının yeniden üretimle metalaş(tiril)ması: Mevlana Müzesi ve çevresi.

Türk Coğrafya Dergisi, 80, 71-86.

<https://doi.org/10.17211/tcd.1079438>

- Tuncer Gürkaş, E., & Barkul, Ö. (2012). Yer üzerine kavramsal bir okuma derlemesi. *Sigma Dergisi*, 4, 1-11. <https://www.ytusigmadergisi.com/dergi/makaleoku/418>
- Uçar, İ. (2019). *Mekânın üretimi: Hz. Muhammed dönemi Medine'de gündelik hayat* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Urry, J. (2015). *Mekânları tüketmek* (2. bs) (R. G. Ögdül, Çev.). Ayrıntı Yayınları (Orijinal çalışma 1999'da yayınlandı).
- Van der Tol, M. Gorski, P. (2022). Secularisation as the fragmentation of the sacred and of sacred space, *Religion, State & Society*, 50(5), 495-512. <https://doi.org/10.1080/09637494.2022.2144662>
- Yıldırım, M. (2014). Kutsal mekân algısı bağlamında şehir kimliği ve din. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(1), 133-142.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayıncılık.
- Yurdadön Aslan, P., & Yavan, N. (2018). Mekânın üretimi ve Lefebvre'nin mekânsal üçlü kavramsallaştırmasının görünürlüğü: Taksim Gezi Parkı örneği. *Planning*, 28(3), 302-314. <https://planlamadergisi.org/jvi.aspx?pdire=planlama&plng=tur&un=PLAN-25338#!>